

- [учебное пособие под ред. Л.Андреева]. – М., 2001.
23. Пигалев А. Э. Кассирер. Философия Просвещения // *Вопросы литературы*. – 2005. – № 2.
24. Плимак Е. Основные этапы в развитии русского Просвещения XVIII в. // *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII в.* – М.; Л., 1961.
25. Поспелов Г. Об идейных и художественных особенностях творчества А.П. Чехова // *Вопросы литературы*. – 1957. – № 6.
26. *Проблемы русского Просвещения в литературе XVIII века.* – М.; Л., 1961.
27. Пустарнаков В. Еще раз о сущности философии русского Просвещения 1860-х гг. // http://www.portalus.ru/modules/philosophy/print.php?subaction=showfull&id=1108670173&archive=0212&start_from=&ucat=1&
28. *Російсько-український словник* / [укл. Д.Ганич, І.Олійник]. – К., 1976.
29. Феллер В. Введение в историческую антропологию // <http://vf.narod.ru/istant/partIV/gl6.htm>
30. Фуко М. Что такое Просвещение? // *Вестник Московского университета. Серия 9: Филология*. – 1999. – № 2.
31. Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика Просвещения / Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно; пер. с нем. – М.; СПб., 1997.
32. Eckhart H. (Ed.). *The Transformation of Political Culture of England and Germany in the Late Eighteenth Century*. – London, 1990.
33. Habermas J. *Theorie des kommunikativen Handelns*. – Frankfurt am Main, 1981.

М. Бердянськ

Ніла Зборовська

ПСИХОМЕТАФІЗИКА ЯК МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

У статті теоретично і практично розглянута пропозиція психометафізичного методу дослідження художньої літератури. Цей спосіб пізнання пропонується розробляти на основі постмодерної психокритики, при якій використовується феномен божевілля в аналітичному інструментарії як «гіпербола тлумачення». Поєднання психокритики і метафізичного підходу дає змогу розробити жанр психометафізичного портрета, в якому з допомогою глибинної психології творчості пояснюється художня метафізика.

Ключові слова: психокритика, психосоціальна критика, психометафізична критика.

Nila Zborovska. Psychometaphysics as a method of literary fiction research

The article gives theoretical and practical outline of an attempt at psychometaphysical method of literary fiction research. The author suggests developing this way of perception on the ground of postmodern psychocriticism, which employs the phenomenon of mental illness as a "hyperbole of interpretation" in analytical apparatus. The combination of psychocriticism and metaphysical approach provides opportunities for developing the genre of psychometaphysical portrait, which accounts for artistic metaphysics by means of abyssal psychology of creativity.

Key words: psychocriticism, psychosocial criticism, psychometaphysical criticism.

Психометафізика як сучасний метод дослідження художньої літератури може бути розроблена на основі психокритики в її модерному та постмодерному варіантах. Походження психокритики пов'язане із застосуванням психоаналізу в модерній літературній критиці. Як напрямок літературної критики психокритика постала у французькій філології другої половини ХХ століття, найяскравішим представником цього напрямку вважається Шарль Морон [3]. Психокритика мала за мету подолати частковість психоаналітичного підходу. Адже літературознавчий психоаналіз – це специфічно односторонній метод тлумачення, пов'язаний з виявленням підсвідомих смислів художнього твору на основі *несвідомо промовленої деталі та нав'язливого мотиву*. А підсвідомі смисли, згідно з фрейдівським психоаналізом, стосувалися сексуального і психопатологічного аспекту

психіки. Тому вихідним пунктом психокритичного методу для художньої літератури послужила сформульована в 1954 р. гіпотеза Ш.Морона про те, що кожного великого письменника характеризує цілісний міф особистості. У глибині міфу – вираження підсвідомої особистості в її еволюції. Методика психоаналітичного тлумачення індивідуалістичного міфу (у центрі якої – метод вільних асоціацій) будується на основі накладання різних текстів одного автора з метою виявлення *асоціативної сітки*, тобто нав'язливих і спонтанних образних об'єднань. Оскільки асоціації мають спонтанний характер і зумовлені сферою підсвідомого, то потрібно виявити спонтанні асоціації думок, які пригнічуються свідомими структурами тексту. Техніка аналізу має послабити свідомі структури, щоб проявилися підсвідомі. Другий етап пов'язувався з інтерпретацією міфу особистості, згідно з яким у творчості пульсує невроз або нав'язливий психологічний конфлікт, від якого письменник намагається звільнитися протягом усієї творчої еволюції. Виявити цей глибинний конфлікт означало дістати психологічний код до міфу особистості. А останній етап стосувався перевірки практикою: результати, отримані шляхом аналізу творчості, порівнювалися з життям письменника, тобто активно задіявався психобіографічний метод.

Нині виникає питання: як можна розвивати психокритику після постмодерного періоду, коли сучасна культура активно освоїла феномен божевілля? Як відомо, класичний психоаналіз пов'язувався з освоєнням *неврозу* в процесі модернізації культури, коли невроз як загальнокультурне явище виникав на основі конфлікту традиції і модернізаційних процесів. Тому психокритика Ш.Морона ґрунтувалася на розумінні феномену модернізму з його установкою на контролюючий розум. У постмодерному періоді йшлося про освоєння поетики й метафізики *психозу* або божевілля, коли безумство цікавило не як психіатричний або клінічний факт, а як культурний символ на позначення психологічного й онтологічного хаосу. Так, у постмодерному періоді аналітики прийшли до розуміння, що безумство – це не відсутність розуму, а построзумний стан особистості, який властивий усім мислячим і розумним людям.

У своїй праці “Слово і мовчання: Метафізика російської літератури” (2006) російський учений М.Епштейн пропонує використовувати феномен божевілля в аналітичному інструментарії як один із методів прочитання великих текстів через виявлення “тих зачатків безумства, які могли би розвинути за їх межею у власну систему” [4, 221]. Ця пропозиція слугує розвитку *постмодерної психокритики*. Божевілля або психоз (подібно як у Ш.Морона – невроз) використовується як метод, критичний прийом, який можна охарактеризувати як “гіперболу тлумачення”. Тобто це такий метод читання, який передбачає “згущення образу письменника в дзеркалі його можливого божевілля” [4, 222]. Методика такого читання пов'язана з виявленням низки самоповторів, які “утворюють дзеркальну перспективу божевілля” [4, 227]. Отже, психокритика дає змогу розпізнавати кривизну ідеологічної моделі світу у творчості письменника, небезпеку його зацикленості, якщо її (кривизни моделі) дотримуватися послідовно. Психокритик, інтуїтивно проникаючи в цю небезпеку, показує шляхи виправлення зацикленого розуму в бік здорової толерантності й безпечного еkleктизму, що дає змогу випробовувати інші шляхи для експериментального творчого розуму. Цей метод цілком актуально застосовувати й письменнику та аналітику до себе самого. Але для цього

потрібно володіти достатнім самокритицизмом, щоб почати себе пізнавати з такої установки: “Якби я збожеволів, коли б абсолютно дотримувався власного дискурсу і методу...”. Постмодерна психокритика спрямовується на те, щоб індивідуальний розум знав божевілля як своє *інше буття*, але не ототожнювався з цим іншим буттям, міг активно збуджувати власний розум і приборкувати його кривизну. Постмодерна психокритика спокушає мистецтво мислити небезпечно, провокує гру розуму на межі з божевіллям, вказує на те, що між розумом і божевіллям існує межа як місце для творчих спусків у підсвідоме та іронічних повернень або підйомів у свідомість. Активізований у такий спосіб розум може вивести зі сфери підсвідомого нові ідеї, прокласти шлях новим думкам.

Щоб розвивати постмодерну психокритику, яка відповідає духу перехідного часу, в українському консервативному середовищі необхідно було подолати табу на божевілля. Уперше мені довелося зіткнутися з цим табу при аналізі творчості Тодося Осьмачки. Консервативний за своїм світобаченням М. Слабошпицький, який одним із перших відкривав Т. Осьмачку, делікатно маргіналізував пригнічене у творчості письменника божевілля за допомогою героїчної парадигми. Тому повість Т. Осьмачки “Ротонда душогубців” з яскраво вираженою манією переслідування залишилася й досі неосвоєним текстом. Сміливо й аналітично з подібними явищами справляються європейські колеги-аналітики. Так, коли Ш. Морон доводить, що Расін створює свої трагедії як одержимий параноїчною манією, то його висновок аж ніяк не відбирає геніальності в Расіна. Якщо “Ротонда душогубців” Т. Осьмачки залишається поза розумінням, коли замовчувати гіперболізацію страху смерті в цьому тексті, то те саме можна сказати про сучасного письменника О. Ульяненка, у творчості якого нав’язливий потяг до вбивства сублімується шляхом нагнітання різного роду збочень та психопатологій (романи “Син тіні”, “Знак Саваофа” “Дофін сатани”, “Серафима” та ін.).

Божевілля як прийом М. Епштейн пропонує застосовувати не лише до окремих письменників, а й до цілих ідеологій, до ідеологічної свідомості як такої. Особливо корисно, вважає вчений, застосовувати метод до тоталітарних ідеологій, де внутрішня послідовність і всеохопність однією ідеєю досягалася ціною її повного концептуального відриву від реальності і практичного руйнування реальності. Це ситуація радянського тоталітаризму, коли комуністична атеїстична ідеократія як світоглядне збочення оволоділа масами і стала історичною силою. “Метод обожевілення”, вважає Епштейн, також корисно застосовувати мислячим людям, тобто тим, чия професія – мислити методично, складати метод для власної роботи. Адже, коли розум, який заціклюється на певній ідеї, раптом усвідомлює небезпеку свого божевілля, то частково позбувається його.

Оскільки психокритика витлумачує лише підсвідомі смисли, тобто є частиною загальної критики й не може пояснити цілісності твору, то виникає необхідність синтезу: поєднання психокритики як часткового суб’єктивного знання з об’єктивним знанням. З чим можна поєднати психокритику заради цілісності методу? Передусім її можна поєднувати із соціологією, і матимемо *психосоціальну критику*, яка досліджує творчість автора у відповідності з такими типами мислення й міфами, що існують у певній соціальної групи, яку представляє автор. Наприклад, сучасний прозаїк О. Ульяненко

представляє маргіналів, соціальне дно, він є голосом люмпенізованої (декласованої) і деградованої соціальної групи. Натомість такі письменники, як Є.Пашковський, Ю.Гудзь – це аристократи від українського селянства, основи національної свідомості в Україні. Тому Є.Пашковський і Ю.Гудзь на відміну від космополітичного О.Ульяненка глибоко закорінені в селянські міфи (так, Ю.Гудзь розробив у своїй творчості унікальну міфологему Української Селянської Реконкісти). Отже, психосоціальна критика, поєднуючи внутрішнє і зовнішнє, суб'єктивне і об'єктивне знання, дасть змогу об'єктивніше подивитися на індивідуалізовану творчість письменника, через якого проходить колективне мислення, отже, колективне свідоме і підсвідоме.

Заради цілісного розуміння творчості психокритику можна поєднати з метафізикою, щоб розгорнути в сучасній гуманітаристиці *психометафізичну критику*. Відповідно замість традиційного жанру літературного портрета варто розробити новий аналітичний жанр психометафізичного портрета, відправною точкою якого стає глибинна психологія автора, що за її допомогою пояснюється художня метафізика його творчості. Метафізичні мотиви, спрямовані на пізнання світу як цілого, виявляють індивідуалізовану постановку основоположних проблем буття, тому прямо пов'язані з підсвідомою психологією автора.

Згідно з психоаналітичним методом пізнання першопоштовхом до розвитку особистості є *психічна травма*, яка призводить до розколу психіки на свідоме і підсвідоме, витісняючи у сферу підсвідомого заборонене бажання. Як відомо, основоположні табуовані бажання – табу на інцест (первинно пов'язане з потягом до матері) і табу на вбивство (первинно пов'язане з батьковбивством) формують етично-духовну сутність людини. Отже, психічна травма прямо пов'язана з *низьким бажанням*, яке табується.

Згідно з метафізичним методом пізнання, розробленим Арістотелем у його знаменитій праці “Метафізика”, першопричину, першопоштовх до розвитку особистості становить *здивування*: саме та подія, яка привела розум у стан могутнього емоційного здивування, формує глибинне *високе бажання*, викликає спрагу таємного знання, що перебуває за межею звичного і стійкого розуміння. Психічна травма прямо пов'язана зі здивуванням, тобто низьке бажання перебуває в тісному зв'язку з високим на основі сублімації. Отже, згідно з психоаналізом і метафізикою в основі художнього твору лежить бажання: у першому випадку – це природне інстинктивне бажання, у другому – духовне, піднесене над природою. З погляду психометафізики, художня творчість – це сфера *прихованого і позначеного бажання*. Кожна національна література виробила свою систему, зіткану з таємниць і замовчувань, яку інтуїтивно відчуває письменник як носій націотворчого бажання. Отже, і метафізика, і психоаналіз мають справу з тим, що вимовлено не прямо, а замовчується, приховується в глибині тексту. Естетичний рівень підсвідомого і метафізичного – це глибина мовчання, яка присутня в художньому слові [4, 16]. Оцей “потяг до глибини”, за словами П.Зюскінда, і має виявити психометафізична критика як метод тлумачення.

Для прикладу практичного застосування психометафізичної критики може послужити творчість Ю.Гудзя, в якій усвідомлюється глибинна психологія більшовицької насильницької системи влади. За допомогою цілісного підходу

можна психоаналітично пояснити світоглядний вибір Ю.Гудзем християнської метафізики ісихазму.

Психоаналіз радянської влади виявляє атеїстичний більшовизм як *ідеологію комплексу матері*, в основі якої лежить язичницька міфологія матері-природи і ґвалтівне бажання оволодіти нею, щоби зайняти місце поваленого Бога-Отця [4, 20-21]. Підсвідомий смисл радянської епохи, його патологічний Едіпів комплекс М.Епштейн позначає “народною смердяковщиною” або “більшовицькою матерщиною”: більшовизм, вважає вчений, народився із російського матюччя, і в сутності своїй є зганьбленням всякого материнства – і в метафізичному, і в історичному сенсі. Це натуралістично виявляє також українська проза, зокрема романи О.Ульяненко – “Сталінка”, “Дофін сатани”, “Син тіні” та ін., де образно відбивається психопатологічний Едіпів комплекс як характерна риса демонічного маніяка, улюбленою потаємною фантазією якого є ґвалтування власної матері.

Ю.Гудзь був також одним із перших українських письменників постколоніального покоління, який від імені українського дитинства заговорив про головний комплекс тоталітарної епохи – *комплекс матері*. З погляду психоаналізу, варто розрізняти любов до матері, яка є основою духовності кожної людини, і комплекс матері, глибинно пов'язаний з магічною свідомістю, коли архетип матері сприймається у структурі “мати – дитина” як чужорідний і страхітливий образ, міфічний уроборос [2]. Гомосексуалізм, лесбійство, донжуанство й різного роду похідні збочення – типові результати магічної дії комплексу матері на сина або доньку.

Художнім усвідомленням більшовицького комплексу матері є новела Ю.Гудзя “Навпроти снігу”. На початку новели подається образ допитливого шестилітнього хлопчика “у позі маленького монаха-ісихаста” на маминому уроці вечірньої школи. Мати малого Юрка Гудзя, Віра Костянтинівна, брала його на такі уроки історії, де йому судилося здалеку, у кінці класу, споглядати навчальне дійство для дорослих людей. Учительське ім'я матері всюди збережено в есеїстичній прозі письменника. Тому історія новели “Навпроти снігу” – це автобіографічна проекція неврозу сільського учительського хлопчика, “малого Вави”, якого “дражнили німцем”, оскільки в “найбуденніших ситуаціях його схоплювали раптові приступи незрозумілого мовчання” [1, 105]. Спочатку дивне замовчування було реакцією сором'язливої дитини на пильну увагу до малого з боку дорослих учнів матері-вчительки. Приступи мовчання стали невротичними, коли в їх основі постав страх перед грізною учителькою російської мови – Таїсією Павлівною. Комплекс “малого німака” дивним чином закріпив його старший “друг” – шкільний кочегар Стьопа на прізвисько Гітлер. У кочегарці заляканому підлітку той показав грубий статевий акт з його грізною вчителькою. Так сільський кочегар Стьопа Гітлер несвідомо провокує “малого німака” прилучитися до глибинного більшовицького комплексу. Але типова для більшовизму соціальна “виховна” патологія українським підлітком сприймається як велике здивування, вона не породжує очікуваного демонічного бажання ґвалту, а навпаки – закріплює глибинне почуття сорому, а разом з ним – спрагле бажання істинної мужності. Зустріч дитячої поетичної душі і ґвалтівного сексуального досвіду концентрує болісне почуття провини “назавше здивованого хлопчика” перед жінкою-учителькою материнського віку і програмує історію безпритульного творчого чоловіка.

У час світоглядного становлення нового покоління Юрка Ґудзя захопила духовна практика афонських монахів, які витворили пошукову християнську метафізику ісихазму, тобто таку індивідуальну духовну практику, яка передбачала внутрішньо глибинне промовляння сакрального слова з метою приведення розуму у стан ісихії – таємної безмовності, духовної тиші. На основі індивідуального пошуку письменник відроджує українську *ісихастичну метафізику* й відповідну їй *поетику тихотворіння*, яка, роз'єднуючи соціальне і релігійне, образно синтезує з таємницею знання есеїстичне ренесансне мовлення.

Ю.Ґудзь був одним із перших, хто ввів у порубіжну літературу семантику божевілля як незвичайний досвід знання. Він удався до таких феноменів, як видіння, сні, психічні недуги, тобто до таких явищ, які глибинно зв'язані з підсвідомим, прихованим знанням, з виявленням *іншого* бачення, *іншого* розуму, таємних знаків національної культури заради нових горизонтів її самовираження.

Чоловічі образи епохи тоталітаризму викликають у Ґудзя-аналітика асоціацію з демонічними прапороносцями О.Гончара. А наскрізна в його творчості метафізика Хреста породжується глибинним почуттям провини за всю минулу чоловічу історію, формує зріле любовне бажання – розіп'ястися за жінку-матір. Тому глибинною основою його художньої метафізики стає *чоловічо-жіночий Хрест*. А спрага спокутування робить автора непримиренним противником тоталітарного нечутливого, надлишкового й агресивного слова. Ю.Ґудзь прагне виразити особливий рівень відвертості й чистоти української чоловічої душі. На цій опозиції він формується і як художник. У новелі “Навпроти снігу” майбутнього творця особливо дивує “своїм загадковим призначенням білий олівець, його здатність малювати білим по білому...” [1, 105]. А тоталітаризм осмислюється як психологічне явище ґвалту, його виражає символічне явище спустошеної, “зґвалтованої” національної мови. Метафізика Хреста, яскраво представлена в антироманах Ю.Ґудзя “Не-Ми” (1999) та “Ісихія” (2000), вивершується як *Хрест мови*, який передбачає смерть автора. Постмодерністській космополітичній концепції смерті автора Ю.Ґудзь витворює метафізичну українську опозицію: добровільне жертвопринесення індивідуального чоловічого тіла заради його трансформації в таємницю націотворчого тексту.

Психометафізичний підхід дає змогу пояснити світоглядний вибір християнської метафізики ісихазму Ю.Ґудзем на основі глибинної психології. Загалом ключовий твір митця є кодом для тлумачення, оскільки тут виявляється невроз або головний психологічний конфлікт, а також сублімаційний рух або піднесення низького інстинктивного бажання у високий вибір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ґудзь Ю. Навпроти снігу // *Приватна колекція: Вибрана українська проза та есеїстика кінця ХХ століття* / Упор., вступне слово, бібліограф. відомості та примітки В. Габора. – Львів, 2002.
2. Сич О. Уроборос. – Львів, 2007.
3. Хованская З. Анализ литературного произведения в современной французской филологии: Для ин-тов и фак. иностр. яз. – М., 1980.
4. Эштейн М. Слово и молчание: Метафизика русской литературы: Учеб. пособие для вузов. – М., 2006.